

Ярослава Левчук
(Київ)

КОГНІТИВНІ МОЖЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ДИТЯЧОГО ФОЛЬКЛОРУ

Когнітивні можливості українського дитячого фольклору можна визначити, проаналізувавши механізми та вікові етапи опанування дитиною часопросторової картини світу, основні чинники формування світогляду та дослідивши функціональне навантаження дитячого фольклору з огляду на його когнітивні можливості у формуванні критичного і прогностичного мислення. Серед найбагатших джерел фактажу щодо особливостей розвитку дитини в селянському середовищі, зокрема шляхів формування її світогляду, чільне місце займають праці Марка Грушевського, а саме: «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» та «Дитячі забавки та гри усякі».

Сучасна фольклористика межує з багатьма гуманітарними науками, отже, визнання фольклору явищем соціального життя передбачає різнобічну взаємодоповнювану інтерпретацію із застосуванням міждисциплінарного підходу, в аналізі процесу формування світогляду використовуються методологічні надбання не лише фольклористики, а й філософії, психології, культурної антропології.

У дитинстві закладаються основи подальшого розвитку особистості, вони є складовими дитячого світогляду. Однією з форм втілення останнього є дитячий фольклор. Часто світогляд поділяють за ступенем та чіткістю самосвідомості на життєво практичний (здоровий глузд) і теоретичний. Здоровий глузд закарбовується в афоризмах життєвої мудрості та в імперативах народної моралі, а теоретичний світогляд – у логічно впорядкованих системах, в основі яких лежить певний категоріальний апарат і логічні процедури доведень та обґрунтувань. Проте на функціональному зрізі ці два види світогляду можуть активізуватися послідовно, тобто на шляху формування теоретичного світогляду людина спирається на системи упорядкування знань, закладених у дитинстві.

Серед найголовніших структурних складових світогляду – світоспоглядання. Цей процес починається від самого народження і панує протягом першого півроку життя

дитини. Згодом, починаючи з усвідомлення себе, осягнення свого тіла, співвіднесення його і найближчого простору, відбувається гармонізація контактів із оточенням, активізується світовідчуття. Світосприйняття формується постійно на основі духовних цінностей, інтерпретованих у дитячому фольклорі та поезії пестування. Початки світорозуміння формуються на основі знання через набутий досвід та його осмислення, тому вже з першого року життя дитина може вибудовувати певний причинно-наслідковий ланцюг універсальних форм діяльності: потреба–інтерес–ціль–засоби–результати–наслідки. У 5–6 років дитина на основі попередніх рівнів та впливів світоглядних констант дорослих активізує власне світобачення.

У дитячому фольклорі, іграх та іграшках міститься чимало ознак формування наукового світогляду. Чимало народних іграшок (різноманітні млинки, мороки, музичні інструменти) є першими вправами у винахідництві. У дитячому фольклорі відчутною є ощадливість у використанні слів, лаконізм вислову, намагання найточнішим чином і найкоротшими словесними формулами означити явище, подію, враження, щоб не обтяжити свідомість слухача / виконавця зайвим вантажем. Дитина на певному етапі розвитку відчуває необхідність застосовувати в пізнанні навколишньої дійсності механізми абстрагування і визначення найсуттєвіших властивостей об'єктів, здійснювати перебір варіантів поведінки чи характеризувати явища. Усі ці процеси відображені в дитячому фольклорі, який, відповідно, є інструментом для їхньої активізації. Останнє також визначає його актуальність для сучасного застосування.

Процес формування світогляду прямо пов'язаний з когнітивними процесами, які залучають систематизований колективний досвід – сконденсовані постулати субкультури, синтезовані в категоріях і формах знання, зорієнтовані на ціннісні орієнтири людини в світі. Саме тому одним із завдань дослідження дитячого світогляду в українському фольклорі є з'ясування когнітивних функцій

останнього, можливостей формування критичного та аналітичного мислення.

Однією з особливостей дитячого фольклору є те, що при жанровій взаємодії в ньому зберігаються лише найважливіші образи і смисли, привабливі за поетичною формою, прості для запам'ятовування та відтворення, співзвучні дитині. Вони складають чітку і зрозумілу систему культурних констант, на основі якої формується психологічна належність людини до певної культурної спільноти, подолати вплив якої дуже непросто, а іноді й неможливо. Дитячі враження створюють фундамент для наступних етапів формування світогляду.

Полістадіальність дитинства дозволяє прослідкувати, як відбувається процес розвитку дитини, її мислення, мови, як складається її світогляд, які психологічні константи, емоційні та «культурні» переживання домінують у різні часи дитинства, що зумовлює зміну одних співзвучних певному вікові жанрів дитячого фольклору іншими. Цей процес має певну послідовність:

1) завдяки колисковим відбувається локалізація та починається класифікація складників дитячого простору дорослими, а також іноді присутні перші вправи на руйнацію цілісності світу: описуються хаотичне каліцтво одразу кількох людей. Очевидно, в такий спосіб діти, а також дорослі, коли йдеться про колисанки, задовольняють потребу пережити сильну нервову напругу, тренують психіку для вміння при потребі подолати жах, гамувати негативні емоції, поєднуючи опис хаосу із заспокійливим ритмом погойдування;

2) завдяки пестушкам, потішкам, забавлянкам, що реалізують співдію слова й дотику, активізується співвіднесення себе і світу через поєднання тактильних, слухових і зорових вражень;

3) наступний крок – класифікація основних складників міфологічного простору, при цьому відбувається називання предметів і явищ у переліку і осмислення їх взаємодії шляхом запитально-відповідного діалогу;

4) і, врешті, застосування і видозміна запропонованих структур – перетворення світу в таких жанрах, як небиліці (поєднання не поєднуваного), пародії на молитви (десакралізація певних жанрів і образів), прозивалки (критика, іноді навіть паплюження певних якостей своїх недругів, а іноді й товаришів), а також дитячі колядки, в яких колядник погрожує руйнацією, якщо його належно не обдарують. Сформувавши досить чітку систему речей і явищ довкола себе, дитина наважу-

ється брати її під сумнів і починає вибудовувати альтернативу.

Якщо перші три етапи здебільшого сприяють формуванню картини світу, то на четвертому етапі дитина, беручи на озброєння власну фантазію, творчий потенціал та залучаючи весь можливий «інструментарій» із культури дорослих, творить картину антисвіту, яка відповідає її потребам у розвитку та співвідноситься з антисвітом дорослих у частині схеми її побудови. Ідеться про систему карнавалу, у якій також діяли механізми оксюмору, десакралізації, порушення норм та навмисного виокремлення та посилення негативних рис і властивостей.

На основі опозиції «світ-антисвіт» у традиційному дитячому фольклорі та поезії пестування формується система координат, закладаються шляхи та форми опанування дитиною часопросторової моделі світу. Цю модель втілено в міфах, відображено в системі релігійних уявлень і вірувань, вона відтворюється в ритуалі, зафіксована в мові, матеріалізована в народному мистецтві та архітектурі. Немовля отримує у спадок цю модель світу, яка стає стрижнем для формування його власної моделі світобудови і водночас стає ознакою належності дитини до певної культурної спільноти. Дитина спочатку пасивно входить у таку систему координат цієї культури, а згодом поетапно освоює задану модель світу та формує власне культурно-психологічне середовище, підвладне її потребам.

Процес співвіднесення себе і світу розпочинається у наймолодшому віці через поєднання тактильних, слухових і зорових вражень при застосуванні пестушок, потішок, забавлянок. Поступово перед дитиною розгортається багатоманітний світ, вона накопичує та опановує зорові та слухові образи. На цьому етапі в дію вступають мобілізуючі засоби – забавлянки та потішки. Синкретизм слова й дії, започаткований погойдуванням і колисковою, набуває нової якості. Пальчики (гра «Сорока-ворона»), долоньки («Ладки-ладусі»), п'ятки («Кую-кую чобіток»), голівка та шия («Печу-печу хлібчик») і поступово все тіло залучається до сюжетної гри, різні частини тіла отримують імена та виконують певну ігрову роль. Властиве народній культурі зіставлення хліба і голови (забавлянка «Печу, печу хлібчик»), що походить ще з прадавніх часів, закріпилось у багатьох жанрах фольклору. На рівні чуттєвої асоціації дитині вперше пропонується одна із засадничих символічних констант народної культури.

У материнській ліриці присутнє постійне намагання класифікувати основні складники міфологічного простору. Дитина прагне впорядкування своїх вражень, що впливає на її «естетичні» уподобання. Тексти, побудовані на основі запитально-відповідного діалогу («Мишка, мишка, де була» або «Товчу, товчу мак») є одними з найбільш частотних і піддаються численним варіаціям, що теж свідчить про їхню уживаність і популярність. Будучи учасником гри у запитально-відповідний діалог, дитина разом з дорослим виконує роль бриколера, за К. Леві-Стросом, здійснюючи інвентаризацію, упорядкування життєвих реалій, запитуючи, що кожна з них могла б означати або де вони перебувають, тим самим вносячи вклад у визначення реалізованої цілісності.

Дім у системі опанування дитиною світу є моделлю структуротвірних елементів – його складові використовуються як міри величини, відстані, як схеми побудови. Вектори руху починаються з дому або спрямовані до нього. Смисловими маркерами простору в самому домі стають міфологічно значущі місця – піч, стіл, поріг, вікно. Ще з коліскових дитина накопичує в підсвідомості сукупність образів хатнього простору: у текстах чимало згадок про його складові.

Рух у просторі поза домом, відбитий у фольклорних текстах, здійснюється в напрямку значущих місць у житті громади, місць скупчення людей – церква, базар, млин, а також межових територій – річка, ліс. В українській материнській ліриці вектор опанування простору часто спрямований за межі дому і скерований самою ж матір'ю. Іноді екстраполюється за межі дому сама дитина, вона нібито стежить за міфологічними істотами, людьми та тваринами, які діють у різних ділянках простору. Їй відкриваються широкі горизонти: Сонко ходить по діброві, по долині, по вулиці, по комишу, кіт мандрує поза річку, по горі. Проте одним із найчастотніших локусів зовнішнього простору в материнській ліриці є локус саду, що перегукується також із весільною поезією та бароковою літературою з її образом-символом райського саду.

Інтуїтивне прагнення дорослого, належного до певної субкультури, якомога раніше дати дитині понятійно-образну систему опор для її світосприйняття, психологічно напручує точно відповідає зустрічному прагненню з боку дитини. Для неї надзвичайно тяжким є хаос вражень, подій зовнішнього і внутрішнього життя, який необхідно просторово

організувати, щоб зрозуміти його і ним опанувати. Для цього дитині необхідні смислові маркери, до яких вона буде прив'язувати мінливі події плінного життя, організовуючи їх у своєрідне ціле. Традиційна культура забезпечувала ними дитину в різноманітних формах, послідовно і поступально створюючи світоглядний фундамент для формування особистості.

Дитина може викликати в своїй уяві будь-який образ, як завгодно змінити його, примусити в уяві дії розгортатися надзвичайно стрімко. Всі ці дивовижні можливості дають відчуття власної сили, дієздатності, господарського порядкування уявними ситуаціями. Долучення дитини до фольклорного тлумачення життєвих реалій піднімало її особистий досвід на висоту культурно-символічного узагальнення і надавало цьому розумінню ще й магічного смислу. Досвід творення власного світу, його варіацій, а згодом перевертання світу «догори ногами» постачає культура дорослих, світ і антисвіт якої втілюється у формі карнавалу. Основою і головним механізмом відтворення антисвіту для дитини є гра. Граючи словами, поняттями, логічними й алогічними конструкціями, дитина засвоює багатоманітність і парадоксальність навколишнього світу. Найяскравіше це простежується в небилицях, де відбувається гра поняттями, подія чи явище епатажно викривлюється або обертається на свою протилежність. Позірний хаос, змальований у небилиці, чи «кумедії», як її трактує сам виконавець, підкоряється певним карнавальним законам інверсії, а також має глибоке міфологічне підґрунтя.

«Небиличний» світ будувався згідно зі сталими законами поезики. Стилістичні засоби, властиві небиличній поезиці, – іронія, оксюморон, комічні гіперболи, порівняння та епітети, – виникають й існують не відособлено, не безвідносно до стилю решти фольклорних текстів, а як вторинна надбудова стилістики «серйозних» жанрів, утворюючи окрему сукупність за рахунок пародійного викривлення-перетворення структурних складових тексту і цілих сюжетів.

Зокрема, трансформація релігійного образу відбувалася через звертання дитини до Бога з наміром порушити ієрархічну вертикаль (дитячі пародії на молитви). Дитина вперше входить у світ релігії, м'яко знімаючи напругу через ототожнення незрозумілого з буденними, знайомими життєвими колізіями. Окремим проявом жанрової вза-

емодії є великий масив коліскових, у яких прямо чи опосередковано наявне пародіювання, примітивізація, спрощення молитви «Отче наш».

Канонічні знаки, узагальнення, шаблони і стереотипи, зокрема поведінкові та мисленнєві, є засобами самозбереження кожної культури. А парадоксальність, гротеск виштовхують мислення в контекст життя і є рушійними силами розвитку культури. Формалізована система світобачення, відтворена в дитячому фольклорі та заснована на постулатах «а» і «анти-а», може бути узагальнена в метасистемі дитячого і дорослого світогляду. У відношенні до цієї метасистеми «а» і «анти-а» постулати є підсистемами, окремими випадками, конструктивними елементами. Функціональне навантаження антисвіту, витвореного в дитячому фольклорі, зафіксованому на межі ХІХ–ХХ ст., цілком відповідало психологічним та соціальним потребам дитини.

Серед найважливіших когнітивних можливостей дитячого фольклору – чималий спектр засобів для формування засад критичного мислення. Спираючись на висновки дослідження особливостей критичного мислення, зробленого американським психологом Д. Халперн, можна твердити про наявність потужного когнітивного ресурсу формування критичного та аналітичного мислення засобами дитячого фольклору. У кожному з жанрів присутня принаймні частина складових критичного мислення: планування своїх дій заздалегідь, гнучкість мислення, вміння виправляти свої помилки, метакогнітивний моніторинг, пошук компромісних рішень. Усі ці складові присутні в розгорнутих варіантах тексту «Пішла киця по водицю». Відтак вважаємо, що традиційний український дитячий фольклор може бути сьогодні одним із засобів формування критичного, аналітичного, логічного, творчого мислення.

Одним із важливих когнітивних процесів, відображених у дитячому фольклорі, є механізм прогнозування. Вміння вибудовувати перспективу, структурувати свої сподівання в часі, підпорядковуватися часопросторовим координатам вважалося в народі дуже позитивними здатностями. У закличках дитина прогнозує і певним чином хоче вплинути на ситуацію довкола себе, у примовках до комах і птахів хоче дізнатися про свою долю. У пісеньках часто відображається умова, за якої стануться певні події. У колядках і щедрівках

проекція на майбутнє присутня у побажаннях. Прогностичні моделі необхідні для розвитку когнітивного потенціалу, оскільки для того, щоб відповісти на питання «Що буде, якщо..?», необхідно володіти навиками абстрактного і логічного мислення.

Отже, дитячий фольклор, будучи однією з форм втілення дитячої субкультури, є надзвичайно важливим засобом формування, збереження і трансляції картини світу. Рушійною силою формування світогляду є потужні когнітивні можливості українського традиційного дитячого фольклору. В дослідженні когнітивних функцій та імпліцитних можливостей формування світогляду засобами українського традиційного дитячого фольклору розглянуто такі важливі для розуміння, трактування та перетворення навколишньої дійсності проблеми: формування критичного (аналітичного) мислення, процесу прогнозування, побудови антиномії «світ-антисвіт». В умовах пошуку дієвих засобів розвитку сучасної дитини такий потужний спектр когнітивних можливостей, закладений у традиційному фольклорі, реалізує дві мети – розвитку дитини та її етнізації, формування ще на підсвідомому рівні належності до певної культурної спільноти.